

bozukluğundan kaynaklanan yaygın hataların incelenmesine ayrılmıştır. Eser Muhammed b. Ali es-Sebtî tarafından *İnşâ-dü'd-ğavâl ve irşâdû's-sü'âl* adıyla yeniden düzenlenmiş, İbn Hâtîme de buna *İrâdû'l-le'âl min İnşâdî'd-ğavâl* adlı bir zeyil yazmıştır (bk. İBN HÂTİME). İspanya'da Escorial Library'de yazma nüshaları bulunan eserin bazı bölümleri neşredilmiştir (nşr. Abdülazîz el-Ehvânî, "El-fâzun Mağribiyye min kitâbi İbn Hişâm el-Laḥmî fî Laḥnî'l-âmmе", *Ma'hedû'l-maḥtûṭâtî'l-'Arabiyye*, III/1-2 [1376/1957]; a.mlf., "Âḥîru faşlin min Kitâbi Laḥnî'l-âmmе", Abdurrahman Bedevî'nin yayımladığı *İlâ Tâhâ Hüseyin fî 'îdi milâdihî's-seb'in* adlı eserin içinde, Kahire 1962; nşr. Abdülazîz Matar, "er-Red 'ale'z-Zübeydî fî Laḥnî'l-âmmе", *Ma'hedû'l-maḥtûṭâtî'l-'Arabiyye*, XII/2 [1386/1966]; a.mlf., "er-Red 'alâ İbn Mekki fî Teşkiḫî'l-lisân", *Havliyyetü külliyyeti'l-benât*, sy. 7 [Kahire 1973]; diğer bölümler nşr. Hâtîm Sâlih ed-Dâmin, *el-Mevrid*, X-XII [Bağdad 1402-1403/1981-1983]). *el-Medḥal* üzerinde Gırnata, Madrid ve Paris üniversitelerinde üç doktora çalışması yapıldığı, çeşitli makale ve araştırmalar yayımlandığı kaydedilmektedir (Abdülkerîm Avfî, sy. 38 [1994], s. 104-105). Eser ayrıca müstakil olarak José Pérez Lázaro tarafından *Kitâbü'l-Medḥal ilâ taḳvîmi'l-lisân ve ta'limi'l-beyân* adıyla yayımlanmıştır (Madrid 1990). 3. *Şerḥu'l-Faṣîḥ*. Sa'leb'in dil ve lugat hatalarına dair eserinin şerhidir. İbn Hişâm bu eserde *el-Faṣîḥ*'te verilen örneklerin şerhini yapmış, bazı meselelerde Sa'leb'i tenkit etmiştir. Mehdî Ubeyd Câsim tarafından yayımlanan (Bağdad 1988) şerh üzerinde Abdülkerîm Avfî Câmîatü'l-Cezâir'de bir doktora çalışması yapmıştır (1993). 4. *Şerḥu'l-Maḥşûreti's-suğrâ* (*Kaşidetü'l-Maḥşûr ve'l-memḍûd*). İbn Düreyd'in Arapça'daki maksûr isimleri topladığı "Kaşidetü'l-maḥşûr ve'l-memḍûd" adlı didaktik manzumesinin şerhi olup Mehdî Ubeyd Câsim tarafından neşredilmiştir (*el-Mevrid*, XIII/1 [1984], s. 183-200).

İbn Hişâm'ın kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: *Şerḥu Huṭabî İbn Nübâte*, *Şerḥu manzûme fî'l-menâzil ve'l-bürûc*, *el-Fuṣûl ve'l-cümel fî şerhi ebyâtî'l-Cümel*, *Kaşidetü'l-Harîrî fî'z-zâ'* (bu eserler ve yazma nüshaları için bk. Abdülkerîm Avfî, sy. 38 [1994], s. 105), *el-Cümel fî'n-naḥv*, *ed-Dürrü'l-munazzam fî mevlidî'n-nebiy-*

yi'l-mu'azzam, *Şerḥu'l-Fuṣûlî'l-ḥam-sîn li'bn Mu'tî*, *el-Muḥarrib fî'n-naḥv* adlı eserler bazı kaynaklarda yanlışlıkla İbn Hişâm el-Laḥmî'ye nisbet edilmiştir (a.g.e., sy. 38 [1994], s. 105). Mehdî Ubeyd Câsim, *İbn Hişâm el-Laḥmî ve cühûdühü'l-luğaviyye ma'a taḥkîki kitâbi-hî Şerḥu Maḥşûreti İbn Düreyd* adıyla bir çalışma yapmıştır (Beyrut 1986).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Dihye el-Kelbî, *el-Muṭrib* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî v.dğr.), Kahire 1954, s. 183; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 324; Tûcîbî, *el-Bernâmec* (nşr. Abdülhafîz Mansûr), Tunus 1981, s. 162; Safedî, *el-Vâfi*, II, 131; Süyûtî, *Buḡyetü'l-uv'ât*, I, 48-49; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1269-1270, 1273, 1345, 1428, 1641, 1808; Abdülkâdir el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-edeb*, III, 119; Serkîs, *Mu'cem*, II, 102; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 541; *Hediyyetü'l-'ârifîn*, II, 97; *İzâhu'l-meknûn*, I, 299; II, 545; Muhammed el-Ya'lâvî, *Eştât fî'l-luğa ve'l-edeb ve'n-naḥd*, Beyrut 1992, s. 349-357; Cezzâr, *Medâhilü'l-mu'ellifîn*, III, 1412-1413; Sâlihiyye, *el-Mu'cemü's-şâmil*, V, 304-305; Abdülkâdir Zimâme, "Kitâbü'l-Medḥal ilâ taḳvîmi'l-lisân ve ta'limi'l-beyân", *Âlemü'l-kütüb*, XV/6, Riyad 1415/1994, s. 655-656; Abdülkerîm Avfî, "İbn Hişâm el-Laḥmî ve âşârüh", *el-Lisânü'l-'Arabî*, sy. 38, Rabat 1994, s. 102-112; Ch. Pellet, "İbn Hişâm al-Laḥmî", *El' Suppl.* (İng.), s. 388; İnâyetullah Fâtihî Nejad, "İbn Hişâm-ı Laḥmî", *DMBİ*, V, 113-114.

M. REŞİT ÖZBALIKÇI

İBN HİŞÂM en-NAHVÎ

(ابن هشام النحوي)

Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî (ö. 761/1360)

Arap dili âlimi.

708 (1309) yılında Kahire'de doğdu. Öğrenimini burada tamamladı. Soyu, ensarı teşkil eden iki kabileden biri olan Hazrec'e dayandığından Ensârî nisbesiyle anılır. İbn Hişâm Muhammed İbnü's-Serrâc, Abdülâtîf b. Murahhal ve Ebû Hayyân el-Endelûsî gibi hocalardan ders gördü. Arapça konusundaki temel bilgileri sürekli olarak yanında bulunduğu Abdülâtîf b. Murahhal'den aldı. Şâfiî fakihî ve muhaddis Tâcû't-Tebrizî'nin (Ali b. Abdullah) derslerine devam etti. Tâcû'l-Fâkihânî'den (Ömer b. Ali) onun *Şerḥu'l-İşâre*'sini okudu. Bedreddin İbn Cemâa'dan kıraate dair eş-Şâṭibiyye'yi okutma icâzeti aldı. Şâfiî fıkhnında derinleşti. Kahire'deki el-Kubbetü'l-Mansûriyye Medresesi'ne tefsir hocası olarak tayin edildi. Ölümünden beş yıl ka-

dar önce Hanbelî mezhebini benimseyerek Kahire'deki el-Medresetü'l-Hanbeliyye'ye müderris oldu. Ancak İbn Tağrıberdî onun Hanefî iken Hanbelî mezhebine geçtiğini söyler (*en-Nücûmü'z-zâhire*, X, 336). Arap dili ve edebiyatı yanında fıkıh ve tefsir gibi dinî ilimlerde de söz sahibi olan İbn Hişâm 5 Zilkade 761'de (17 Eylül 1360) Kahire'de vefat etti, Kahire'nin Nasr Kapısı yanında Süfiye Mezarlığı'na defnedildi.

Arap gramerinin bütün inceliklerine vâkıf olan İbn Hişâm, bu alanda kendisinden önceki çalışmaları inceleyip meslektaşlarıyla tartıştıktan sonra eğitim ve öğretimde en verimli yöneme ulaşmaya çalışmıştır. İbn Haldûn, onun nahiv ilminin öncülerinden olan Sîbeveyhi ve İbn Cinnî neslinden sonra bu alanın en büyük üstatlarından biri olduğunu söyler (*Muḥaddime*, III, 1241). İbn Hişâm'ın başarısı, keskin ve eleştirici bir zekânın yanı sıra disiplinli çalışmasından ve üslûbunun güzelliğinden kaynaklanmaktadır. Eserlerinde genellikle nahiv otoritelerinin görüşlerine yer vermiş, bunlar arasında tercih yapmış, aynı zamanda kendi görüşlerini de ortaya koymuştur. İbn Hişâm dilde delil olma (istişhâd) açısından Kur'an'a ilk sırayı, hadise ikinci, şiire ise üçüncü sırayı verir. Bu arada kıyas ve ta'lîl yöntemlerini de kullanır. Bazı araştırmacılar onun hadisle çok istişhâd ettiğini ileri sürmüşlerse de eserleri bu iddiayı pek doğrulamamaktadır. Meselâ *Şerḥu Kaṭri'n-nedâ*'da on yedi, *Şerḥu Şüzûrî'z-zeheb*'de yirmi bir, *Evḍaḥu'l-mesâlik*'te yirmi beş, *Şerḥu Kaşidetü Bânet Sü'âd*'da yirmi ve *Muḡni'l-lebîb*'de altmış bir hadisi delil olarak kullanmıştır. Bu rakamlar aynı eserlerdeki âyet ve şiir sayısına oranla önemli bir yekûn tutmamaktadır.

Eserleri. 1. *Muḡni'l-lebîb** *'an kütübî'l-e'ârib*. İbn Hişâm, 749 (1348) yılında Mekke'de yazdığı bu eseri Mısır'a dönerken kaybettiği için 756'da (1355) tekrar Mekke'ye gittiğinde yeniden kaleme almış ve henüz hayatta iken bu eseriyle ün kazanmıştır. İ'rab konusunu sekiz bölümde inceleyen eser yüzyıllarca ders kitabı olarak okutulmuş ve Muhammed ed-Demâmînî, Ahmed eş-Şümunnî, el-Emîrû'l-Kebîr es-Sünbâvî, Muhammed b. Ahmed ed-Desûkî gibi birçok âlim tarafından şerhedilmiştir. *Muḡni'l-lebîb* müstakil olarak (Kahire, ts.; Tahran 1274; Tebriz 1276), ayrıca Desûkî ve Emîrî hâşîyeleriyle beraber basılmış (Kahire 1331/

1912, 1358/1939), Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (I-II, Kahire 1372/1952), Mâzin Mübârek – Muhammed Ali Hamdulah (I-II, Dimaşk 1386/1964) ve Hannâ el-Fâhûrî (I-II, Beyrut 1991) tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır. 2. *el-İ'râb 'an kavâ'idil-i'râb. Muğni'l-lebîb*'in muhtasarı olup Arapça'da cümle ve şibh-i cümle, i'râbî güç bazı müfredlerle edatların i'râb halleri ve yaygın i'râb hatalarına dair dört bölümden oluşan bir eserdir. Defalarca basılan eser (Bulak 1253; Kahire 1278; İstanbul 1299) Silvestre de Sacy'nin Fransızca tercümesiyle birlikte Paris'te de (1829) yayımlanmıştır. Ayrıca Reşid Abdurrahman el-Ubeydî ile (Beyrut 1970) Ali Fevde Nîl (Riyad 1401/1981) tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir. Eser hakkında ona yakın şerh ve bunlar üzerine çok sayıda hâşiyeye yazılmıştır. Şerhlerinden bazıları şunlardır: Muhyiddin el-Kâfiyeci, *Şerhu Kavâ'idil-i'râb* (nşr. Fahreddin Kabâve, Dimaşk 1409/1988); Hâlid b. Abdullah el-Ezherî, *Mûsilû't-tullâb ilâ Kavâ'idil-i'râb* (İstanbul 1285; Bulak 1292; Kahire 1299; nşr. Abdülkerîm Mücâhid – Sa'd Abdülhâdî Teym, Amman 1985; nşr. Muhammed İbrâhim Sâlim, Kahire 1989); Muhyiddin Muhammed Şeyhzâde, *Şerhu Kavâ'idil-i'râb* (nşr. İsmâil İsmâil Merve, Dimaşk 1416/1995); Ebûs-Senâ Ahmed b. Muhammed ez-Zîlî, *Hallû me'â-kıdîl-Kavâ'id* (İstanbul 1311, diğer şerh ve hâşiyeler için bk. *Keşfü'z-zunûn*, I, 124-125; Ali Fevde Nîl, s. 15-46). 3. *Evdaḥu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik (et-Tavzîḥ ve Tavzîhu'l-hulâşa)*. İbn Mâlik'in eseri esas alınarak metni verilmeden şerh mahiyetinde yazılmış bir kitap olup çeşitli zamanlarda basıldığı gibi (Kalküta 1248, 1832; Kahire 1304, 1326, 1354) Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd tarafından ilmi neşri yapılmıştır (Kahire 1945, 1956, 1967). Ayrıca bazı müelliflerce yazılmış çok sayıda şerh ve hâşiyesiyle birlikte basılmıştır. Bunlardan birkaçı şunlardır: Muhammed Abdülazîz en-Neccâr, *Ziyâ'ü's-sâlik ilâ Evdaḥi'l-mesâlik* (I-IV, Kahire 1388/1968); Abdülmüteâl es-Saidî, *Buḡyetü's-sâlik ilâ Evdaḥi'l-mesâlik* (Kahire 1384/1964); Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, *Hidâyetü's-sâlik ilâ tahkiki Evdaḥi'l-mesâlik* (Kahire 1368) ve *'Uddetü's-sâlik ilâ tahkiki Evdaḥi'l-mesâlik* (Kahire 1967; diğer çalışmalar için bk. Ali Fevde Nîl, s. 62-73; ayrıca bk. ELFİY-YE). 4. *Şüzûrî'z-zeheb* fî ma'rifeti kelâmi'l-'Arab*. Özlü bir gramer kitabı olan

Ibn Hişam en-Nahvî'nin *Şerhu Kaşidetü Bânet Sü'âd* adlı eserinin ilk iki sayfası (Köprülü Ktp., nr. 1303)

eser defalarca basılmıştır (İstanbul 1253; Bulak 1253, 1292; Kahire 1279, 1348). Eserin gerek metni gerekse şiir örnekleri üzerine başta müellifi olmak üzere Hasan el-Halebî, Zekeriyâ el-Ensârî, Abdülmelik el-İsferâyînî, Muhammed Ali el-Feyyûmî, Muhammed Mansûr el-Yâfî gibi âlimler tarafından şerhler kaleme alınmış ve bunlara birçok hâşiyeye yazılmıştır. 5. *Şerhu Şüzûrî'z-zeheb*. Çeşitli zamanlarda basılan eser (Bulak 1253; İstanbul 1253; Kahire 1279) Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Kahire 1355), Muhammed Seyyid Kîlânî (Kahire 1380/1960), Abdülmüteâl es-Saidî (Kahire, ts.), Abdülganî ed-Dakr (Dimaşk 1982) ve Hannâ el-Fâhûrî (Beyrut 1988) tarafından tahkik ve şerhedilerek yayımlanmıştır (diğer şerh, hâşiyeye ve çalışmalar için bk. Ali Fevde Nîl, s. 86-94). 6. *Katrû'n-nedâ* ve bellî's-şadâ* (Bulak 1253; Tunus 1281; Kahire 1298; Leiden 1887). Vezir ve kapsamlı bir gramer kitabı olan eser başta müellifi olmak üzere Abdullah el-Fâkihî, Ali eş-Şicâî (Bulak 1289; Kahire 1306) gibi âlimler tarafından şerhedilmiş ve bu şerhler üzerine çok sayıda hâşiyeye kaleme alınmıştır. 7. *Şerhu Katrî'n-nedâ ve bellî's-şadâ*. İlk defa Bulak'ta basılan eser (1253), A. Gaguyer tarafından Fransızca'ya çevrilerek Arapça

metniyle beraber neşredilmiş (Leiden 1887), daha sonra Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd ile (Kahire 1355/1936) Muhammed ez-Zeynî ve Muhammed Abdülmün'im Hafâcî (Kahire 1388/1969) tarafından tahkik ve şerhedilerek yayımlanmıştır (diğer şerh ve hâşiyeler için bk. Ali Fevde Nîl, s. 103-116). 8. *Şerhu Kaşidetü Bânet Sü'âd*. Kâ'b b. Zühayr'ın meşhur kasidesinin şerhi olup ilk defa Ignazio Guidi tarafından yayımlanmıştır (Leipzig 1871). Kahire'de de basılan eseri (1303, 1307) Mahmûd Hasan Ebû Nâcî, *Şerhu Kaşidetü Ka'b b. Zühayr fî medḥi Seyyidînâ Resûlillâh şallâhü 'aleyhi ve sellem* adıyla tahkik etmiştir (3. bs., Dimaşk 1402/1982; şerhin ihtisar ve hâşiyeleri için bk. Ali Fevde Nîl, s. 164-167). 9. *el-Câmi'u's-şagîr fî'n-naḥv*. *Şerhu Katrî'n-nedâ*'ya bazı ilâvelerle meydana getirilmiş olup *Evdaḥu'l-mesâlik*'in muhtasarına benzermektedir. Özellikle Kur'an'dan ve şiirlerden verilen örnekler bakımından zengin sayılan eseri Muhammed Şerîf Said ez-Zeybak (Dimaşk 1288/1968) ve Ahmed Mahmûd el-Hermîl (Kahire 1400/1980) yayımlamıştır. *el-Câmi'u's-şagîr*, İsmâil b. İbrâhim el-Alevî (es-Sirâcû'l-münîr, Paris Bibliothèque Nationale, nr. 4160; Süleymaniye Ktp., Kılıç

Ali Paşa, nr. 932), Abdülgaffâr b. İbrâhîm el-Alevî (*er-Râ'idü'l-habîr*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye, nr. 748) ve Ahmed Mahmûd el-Hermîl (*Şerhu'l-Câmi'i's-sağir*, Kahire 1984) tarafından şerhedilmiştir. 10. *Tah-lîşü's-şevâhid ve telhîşü'l-fevâ'id*. *Şer-hu's-şevâhid*, *Havâşî İbnü'n-Nâzım* vb. adlarla da anılan eser, İbnü'n-Nâzım diye bilinen Bedreddin b. Mâlik'in *Elfiyye*'ye yazdığı şerhteki örnek beyitlerin izahına dairdir (nşr. Abbas Mustafa es-Sâlihî, Beyrut 1406/1986; nşr. es-Seyyid Takî Abdüsselviyyid, Kahire 1406/1986). 11. *Şerhu'l-Lemhati'l-bedriyye fi 'ilmi'l-'Arabiyye*. Hocası Ebû Hayyân el-Endelüsî'ye ait nahve dair *el-Lemhatü'l-bedriyye* adlı eserin tenkit ve reddiye ağırlıklı şerhidir (nşr. Salâh Revây, Kahire 1402/1982; nşr. İbrâhîm Hâdî Nehr, I-II, Bağdad 1977). 12. *Nüzhetü't-tarf fi 'ilmi's-sarf*. Ahmed Abdülmecîd Herîdî tarafından İbn Hişâm'a ait olarak yayımlanan eser (Kahire 1410/1990) birçok kaynaktan (meselâ Kemâleddin el-Enbârî, s. 390; Yâkût, V, 46; bk. Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 507) Ahmed el-Meydânî'ye (ö. 518/1124) nisbet edilmektedir. 13. *Şerhu Cümeli'z-Zeccâcî* (nşr. Ali Muhsin İsâ Mâlullâh, Beyrut 1406/1986). 14. *Hallü elğâz ve mesâ'il i'râbiyye fi'l-âyâtü'l-Kur'âniyye ve'l-e'hâdîsi'n-nebeviyye* (nşr. Muhammed İbrâhîm Sâlim, Kahire 1409/1989). 15. *İ'râbü Fâtihati'l-Kitâb ve'l-Bakara* (nşr. Muhammed Safet Mürsî, Kahire 1407/1987). 16. *Elğâzü İbn Hişâm fi'n-nahv (el-Elğâzü'n-nahviyye)*. Asmaî, Yahyâ b. Mübârek el-Yezîdî ve Ebû Ali el-Fârisî gibi dil âlimlerinden nakledilen, i'rab ve tefsir güçlüğü sebebiyle lugaz sayılan kırk beş beytin i'rab ve yorumu hakkındaki eser Ali er-Rumânî'nin *Tevcihü i'râbi ebyât mülğazeti'l-i'râb*'ına dayanır. Ahmed Seyf el-Gazzî'nin hâşiyesiyle birlikte basılan eseri (Kahire 1304, 1322) ayrıca Es'ad Hudayr neşretmiştir (Dimaşk 1393/1973, 1985). 17. *İ'tirâzü's-şart 'ale's-şart*. Nahivcilerin iki şart cümlesi için tek cevabın bulunması konusundaki ihtilâflarını özellikle fıkhi ve tefsiri de ilgilendiren yönleriyle ele alan eser, Süyûtî'nin *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi'n-nahv*'i içinde yer almaktadır (VII, 107-123). Ayrıca A. Abdurrahman Abdürreşâd (Kahire 1409/1989) ve Abdülfettâh Hamûz (Amman, ts.) tarafından yayımlanmıştır. 18. *İkâmetü'd-delil 'alâ şihhati't-temsil ve fesâdi't-tevil*. "Ankebût, abkariy" gibi bazı sûdâsî isimlerin mükesser cemilerindeki ihtilâfları ince-

leyen eseri Rabîha Çelebi (*EAÜİFD*, sy. 3 [1979], s. 325-353) ve Hâşim Tâhâ Şelâş (*Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb*, sy. XVI [Bağdad 1983], s. 357-386) neşretmiştir. 19. *Fevhu's-Şezâ fi mes'eleti kezâ*. Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin *es-Şezâ fi mes'eleti (ahkâmî) kezâ* adlı eserini tamamlayan risâlede "kezâ" kinayesi yapı, anlam, i'rab ve temyiz yönleriyle ilgili fikhî hükümler açısından ele alınmıştır. Süyûtî'nin *el-Eşbâh* (VII, 271-293) adlı eserinde yer alan risâle, Ahmed Matlûb (a.g.e., sy. VI [1963], s. 67-98) ve Süheyr Muhammed Halife (Kahire 1987) tarafından yayımlanmıştır. 20. *el-Mebâhişü'l-murdiyye el-müte'allika bi-meni's-şarhiyye*. Takıyyüddin es-Sübkî'nin şart edatı "men" hakkında sorduğu üç soruyla bağlantılı olarak şartla ilgili bazı nahiv ve fıkhi meselelerini incelemektedir (nşr. Mâzin el-Mübârek, Dimaşk-Beyrut 1408/1987). 21. *Nüktetü'l-i'râb*. Cümle ve hükümleri, şibh-i cümle ve yirmi beş edatın mâna ve i'rab durumlarını ele alan risâle *Muğni'l-lebib*'in özeti gibidir (nşr. Mâhir el-Müneccid, *Âlemü'l-kütüb*, XIV/1 [1413/1993], s. 31-39). 22. *Mûkıdü'l-ezhân ve mûkızü'l-vesnân*. Bazı şiirlerdeki lugaz kabilinden güç meseleleri ele alan risâle mâna lugazları, lafız lugazları, kavranılması güç işâri lugazlarla nokta ve hareke değişiminin kaynaklanan zekâ oyunları (tasnif) olmak üzere dört bölümden ibarettir. İlk defa Bulak'ta (1253) basılan risâle daha sonra Hasan İsmâil Merve (*Min resâ'ili İbn Hişâm en-Nahviyye* içinde, Dimaşk 1409/1988) ve Ali Fevde Nîl (*Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb*, sy. VII [Riyad 1980], s. 137-138) tarafından neşredilmiştir. 23. *Risâle fi tevcihü'n-naşb fi i'râbi kavlihim "fazlen ve luğaten ve ıstılâhan ve hilâfen ve eydan ve hellümme cerren"* (nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Beyrut 1983, *el-Mesâ'ilü's-seferiyye fi'n-nahv* içinde). Eser aynı isimle Hasan Mûsâ eş-Şâir tarafından *Min resâ'ili İbn Hişâm en-Nahviyye* içinde (Amman 1984), *el-Mesâ'ilü's-seferiyye* adıyla Hasan İsmâil Merve (Dimaşk 1409/1988) ve *Tevcihü ba'zi't-terâkibi'l-müşkile* adıyla Abdullah el-Hüseynî Hilâl (Kahire 1990) tarafından da yayımlanmıştır. 24. *Mes'eletü'l-hikme fi tezkîri "karîbin" fi kavlihi Te'âlâ "İnne rahmeta'llâhi karîbün mine'l-muhsinîn"*. Müellif, âyetle müennes olan "rahmet" kelimesinin haberi olduğu halde müzekker getirilen "karîb" kelimesi hakkında eski nahivcilerin yap-

tığı on dört yorumu değerlendirmektedir (nşr. Abdülfettâh el-Hamûz, Amman 1405/1985; nşr. Hasan Mûsâ eş-Şâir, Amman 1984). 25. *el-Kavâ'idü's-şuğrâ* (nşr. Hasan İsmâil Merve, Dimaşk 1409/1988, *Min resâ'ili İbn Hişâm en-Nahviyye* içinde). 26. *el-Mesâ'ilü's-seferiyye fi'n-nahv*. Bazı âyetlerdeki nahiv meselelerini ele alan risâle birçok defa basılmıştır (nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb, Riyad 1982; nşr. Abdüssamed el-Aşşâb, *Âlemü'l-kütüb*, XVI/1 [1415], s. 57-66; nşr. Hâşim Tâhâ Şelâş, *MMîr*, XXXII/3-4 [1981], s. 501-550; nşr. Hasan İsmâil Merve, Dimaşk 1409/1988, *Min resâ'ili İbn Hişâm en-Nahviyye* içinde; nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Bağdad 1980; Beyrut 1403/1983). 27. *Mesâ'il fi i'râbi'l-Kur'an* (nşr. Sâhib Ebû Cenâh, *Mecelletü'l-Mevrid*, III/3 [Bağdad 1974], s. 143-166). 28. *İ'râbü "Lâ ilâhe illallâh"* (Medine Ârif Hikmet Ktp., Mecâmi', nr. 88). 29. *Mesâ'il ve ecvibetühâ (Elğâz fi i'râbi ba'zi âyâtü'l-Kur'an)*. Özellikle Kur'an'da i'rabı güç mansûb kelimelerle birkaç i'rabı olan kelimelere dairdir (yazma nüshası için bk. Brockelmann, *GAL*, II, 31; *Suppl.*, II, 20).

İbn Hişâm'ın, Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *el-Câmi'u's-sağir*'ine şerh yazdığına dair bilgi sadece *Keşfü'z-zunûn* ile (I, 563) ondan nakilde bulunan kaynaklarda geçmektedir. *Şerhu'l-Kaşidetü'l-lağziyye fi'l-mesâ'ili'n-nahviyye* adlı eser İbn Hişâm'a ait olarak neşredilmişse de (Bağdad 1963) Leiden'de (Universitätsbibliothek, nr. 226) bulunan nüshasının ferâğ kaydından (vr. 261^b) İbn Lüb en-Nahvî el-Endelüsî'ye (Ebû Saîd Ferec b. Kâsım) ait olduğu anlaşılmaktadır. Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi'n-nahv* adlı eserinde İbn Hişâm'dan çeşitli iktibaslarda bulunmuştur (VII, 42-97, 107-123, 231-263, 271-293).

İbn Hişâm hakkında yapılan araştırmaların başlıcaları şunlardır: Ali Fevde Nîl, *İbn Hişâm el-Enşârî: âşârühü ve mezhühühü'n-nahvî* (Riyad 1406/1985); Hamza Abdullah en-Neşretî, *el-Mesâ'ilü'n-nahviyye beyne İbn Hişâm ve Ebi'l-Bekâ* (Kahire 1986); Sâmi Avad, *İbn Hişâm en-Nahvî: 'aşruhü bî'etühü fikruhü* (Dimaşk 1987); Nüreddin İsâm, *İbn Hişâm el-Enşârî: hayâtühü ve menhecühü'n-nahvî* (Beyrut 1989); M. M. Fehmî Ömer, *el-Hadîşü's-şerîf fi nahvi İbn Hişâm el-Enşârî* (Kahire 1411/1991).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Hişâm en-Nahvî, *Evâḥu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1967, neşredenin girişi, I, 6-9; a.mlf., *Şerhu Kaṭrî'n-nedâ ve bellî's-şadâ* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1374/1954, neşredenin girişi, s. 6-9; a.mlf., *Şerhu Kaşideti Ka'b b. Zühayr* (nşr. Mahmûd Hasan Ebû Nâcî), Dimaşk 1414/1984, neşredenin girişi, s. 13-17; a.mlf., *Tahlişü's-şevâhid ve telhişü'l-fevâ'id* (nşr. Abbas Mustafa es-Sâlihî), Beyrut 1406/1986, neşredenin girişi, s. 5-36; a.mlf., *Nüzhetü't-tarf fi 'ilmi's-şarf* (nşr. Ahmed Abdülmecîd Herîdî), Kahire 1410/1990, neşredenin girişi, s. 5-49; a.mlf., *İkâmetü'd-deli' alâ şihhati't-temsil ve fesâdi't-te'vîl* (EAÜİFD içinde, nşr. Rabîha Çelebi), sy. 3 (1979), neşredenin girişi, s. 348-358; a.mlf., *Şerhu Şüzûri'z-zeheb* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1355/1936, neşredenin girişi, s. 6-9; Kemâleddin el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ* (nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl), Kahire 1386/1967, s. 390; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdeba*, V, 46; İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 1241, 1267-1268; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 308-310; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, X, 336; a.mlf., *el-Menhelü's-şâfi*, VII, 131-132; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, II, 68-70; a.mlf., *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi'n-naḥv* (nşr. Abdül'âl Sâlim Mekrem), Beyrut 1406/1985, VII, 42-97, 107-123, 231-263, 271-293; a.mlf., *Hüsnü'l-muhâḍara*, I, 257; *Keşfü'z-zunûn*, I, 124-125, 154, 406, 563, 564, 604; II, 1021, 1332, 1352, 1477, 1561, 1669, 1751-1754, 1818; Abdülkâdir el-Bağdâdî, *Hâşiye 'alâ Şerhi Bânet Sü'âd* (nşr. Nazîf Hoca), Beyrut 1400/1980, I, 55-56; Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli'*, I, 400-402; Serkîs, *Mu'cem*, I, 273-276; Brockelmann, *GAL*, II, 23, 27-31; *Suppl.*, I, 507; II, 16-20; C. Zeydan, *Âdâb* (Dayf), III, 154-155; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'el-lifin*, VI, 136-137; Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-naḥviyye*, Kahire 1968, s. 346-355; Ömer Feruh, *Târîhu'l-edeb*, III, 781-787; Ziriklî, *el-Âlâm* (Fethullah), IV, 147; Ali Fevde Nil, *İbn Hişâm el-Enşârî: âşâruhu ve mezhebühü'n-naḥvî*, Riyad 1406/1985; Sâmî Avad, *İbn Hişâm en-Nahvî*, Dimaşk 1987; Abdül'âl Sâlim Mekrem, *el-Medresetü'n-naḥviyye fi Mısır ve's-Şâm fi'l-karneyni's-sâbi' ve's-sâmin mine'l-hicre*, Beyrut 1410/1990, s. 352-439; Moh. Ben Cheneb, "İbn Hişâm", *İA*, V/2, s. 754-755; H. Fleisch, "İbn Hishâm", *EP* (İng.), III, 801-802.

M. REŞİT ÖZBALIKÇI

İBN HUBEYŞ

(ابن حبیش)

Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân
b. Muhammed b. Abdillâh (Ubeydillâh)
el-Enşârî el-Endelüsî
(ö. 584/1188)

Kur'an, hadis, tarih, dil
ve edebiyat âlimi.

504'te (1110-11) Meriye'de (Almeria) doğdu. Dayısı Hubeys'e nisbetle İbn Hubeys diye tanındı. Ayrıca Hatîb unvanıyla da anılır. Devrinin meşhur âlimlerinden

Ruşâtî, İbn Vaddâh, Ali b. İbrâhim el-Enşârî'den kıraat, hadis ve fıkıh okudu. Daha sonra tahsil amacıyla Kurtuba'ya (Cordoba) giderek Yûnus b. Muhammed b. Mugîs, Ca'fer b. Muhammed el-Mekkî, Muhammed b. Asbağ, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî ve Muhammed İbn Ebû Zeyd'den ders aldı. Kendisinden kıraat, hadis, dil ve edebiyat alanlarında Ahmed b. Muhammed et-Tarsûsî, Ebû Süleyman İbn Havtullah, Abdullah b. Hasan el-Mâlekî, İbn Dihye el-Kelbî, Kelâf ve Ali b. Yûsuf b. Şerîk gibi âlimler istifade etti. Hırîstîyanlar 542'de (1147) Meriye'yi ele geçirdi. Mürsiye'ye (Murcia) giderek Cezîretü Şakr'a yerleşti ve orada Muvahhidler Devleti hükümdarı Yûsuf b. Abdülmü'min tarafından yaklaşık 556 (1161) yılından itibaren kadılık ve hatiplik görevine tayin edildi. On iki yıl bu görevde kaldıktan sonra Mürsiye hatipliğine, 575'te (1179) Mürsiye kadılığına getirildi. Önce hükümdar, sonra da onun oğlu ile yakın ilişki içerisinde olması sebebiyle değerli eserlerin bulunduğu kütüphanelerden faydalanma imkânı bulmuş ve bu husus ilmi kişiliğinin gelişmesinde etkili olmuştur. İbn Hubeys 14 Safer 584'te (14 Nisan 1188) Mürsiye'de vefat etti.

Eserleri. İbn Hubeys'in günümüze ulaşan tek eseri *Kitâbü'l-Ğazavât* (Megâzî) adını taşımaktadır. Tam adı *el-Ğazavâtü'd-dâminetü'l-kâmile ve'l-fütûhu'l-câmi'atü'l-hâfîletü'l-kâ'ine fi eyyâmi'l-hulefâ'il-üvelî's-selâse: Ebî Bekir eş-Şiddîk ve Ebî Hâfîs 'Ömer el-Fârûk ve Ebî 'Amr Zinnüreyn 'Osmân olan eser* Yûsuf b. Abdülmü'min'in isteği üzerine kaleme alınmıştır. 583'te (1187) tamamlanan eserde ilk üç halife dönemindeki İslâmî fetihler ele alınmış, başta Seyf b. Ömer'in zamanımıza kadar gelmeyen *Kitâbü'l-Fütûh ve'r-ridde* si ile Vâkîf'in *Kitâbü'r-Ridde* adlı eserleri olmak üzere çeşitli kaynaklardan faydalanılarak ridde savaşları anlatılmış, ardından Muhammed b. Abdullah el-Ezdî'nin *Fütûhu's-Şâm*'ı gibi kaynaklara dayanarak Suriye'deki fetihler konu edilmiştir. Daha sonra Mısır ve Kuzey Afrika'nın fethiyle ilgili rivayetler, müslümanların denizcilik alanındaki faaliyetleri ve Zâtü's-savârî Savaşı üzerinde durulmuştur. Kitabın ikinci yarısı Irak fetihlerine ayrılmış, ardından diğer Sâsânî bölgelerinin fethi anlatılmıştır. Eser Abdullah Guneym (I-IV, Kahire 1404-1408/1983-1987) ve Süheyl Zekkâr (I-II, Beyrut 1412/1992) tarafından ya-

yımlanmıştır. Kaynaklarda İbn Hubeys'in *el-Elkâb* adında bir risâlesi daha olduğu kaydedilmektedir (İbnü'l-Ebbâr, II, 573).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Hubeys, *Ğazavât* (nşr. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1412/1992, neşredenin girişi, I, 5-21; Münzirî, *et-Tekmilte*, I, 79; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmilte* (nşr. F. Codera), Madrid 1886, II, 573; Zehbî, *Tezkiretü'l-huffâz*, IV, 141-143; a.mlf., *A'lâmü'n-nübelâ*, XXI, 118-121; İbnü'l-Cezerî, *Ğayetü'n-nihâye*, II, 378; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, II, 85-86; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, *Neylû'l-ibtihâc* (İbn Ferhûn, *ed-Dibâcû'l-müzheb* içinde), Kahire 1329, s. 162-163; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1460, 1747; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, s. 157; Brockelmann, *GAL*, I, 344; *Suppl.*, I, 587; D. M. Dunlop, "The Spanish Historian Ibn Hübays", *JRAS* (1941), s. 359-362; a.mlf., "İbn Hübays", *EP* (Fr.), III, 826-827; Abdülmü'min Muhtâr Emîn, "İbn Hübays el-Endelüsî", *Mecelletü'l-mü'errihi'l-Arabî*, sy. 18, Bağdad 1981, s. 122-137; *en-Neşretü'l-aḥbâriyye*, sy. 3, Riyad 1412/1992, s. 23; Muhammed Hâdî Müezzîn-i Câmî, "İbn Hübays", *DMBİ*, III, 310-312.

SÂMÎ ES-SAKKÂR

İBN HUCEYRE

(bk. ABDURRAHMAN b. HUCEYRE).

İBN HÛD

(ابن هود)

(ö. 438/1046)

Endülüs'ün
Aragon bölgesinde
hüküm süren
Hûdîler'in kurucusu
(bk. HÛDÎLER).

İBN HUMEYD

(ابن حميد)

Muhammed b. Abdillâh
b. Alî el-Âmirî en-Necdî
(ö. 1295/1878)

Hanbelî fıkıh âlimi
ve biyografi yazarı.

1236 (1821) yılında Necid bölgesinde ki Kasım'ın merkezi Uneyze'de dünyaya geldi. Abdullah b. Abdurrahman el-Besâm doğum tarihini 1232 (1817) olarak kaydederse de ('Ulemâ'ü Necd, III, 862) İbn Humejd, 1248 (1832) yılında Uneyze'de geçen bir olaydan söz ederken o vakit on iki yaşında olduğunu belirtir (*es-Sühûbû'l-vâbile*, II, 630, 644). Âmir b. Sa'saa kabilesine mensup olup atalarından Humejd b. Gânim'e nisbetle İbn Humejd